

Ewa Kapela
Uniwersytet Śląski w Katowicach/Polska

Zmodyfikowane frazeologizmy somatyczne w tłumaczeniu „Myśli nieuczesanych” Leca na język rosyjski

ABSTRACT

Modified somatic phraseological units in the translation of Lec’s
“Unkempt Thoughts” into Russian

Linguistic contrastive research on phraseological units and translation analysis allow for different classifications of interlinguistic phraseological equivalents. However, they are not a recipe for successful translation because system equivalence must be distinguished from translation equivalence. Phraseologisms are the main compositional element of many of Stanisław J. Lec’s aphorisms. The poet used them in a traditional or modified form, updating unexpected content. The article focuses on somatic phraseological units, which Lec used very often. Since the phraseological units with a somatic component are common in many languages, we assumed their translation would be easy. Scrutinizing the translation series of “Unkempt Thoughts” into Russian made it possible to show various ways of translating phraseological units that are part of the text. The analyses conducted confirmed that there are no universal translation solutions. In addition, it was indicated that the equivalent selection is largely influenced by contextual factors, as well as the translator’s subjective interpretation of the original text. Moreover, the translation dominant adopted by him is of great importance, e.g., preserving wordplay in the translation, the structure of the aphorism, the main lexical component of phraseological units, the transmission of hidden meanings, or one of the selected semantic aspects of the aphorism.

Keywords: phraseological units, translation, aphorism, wordplay, Stanisław J. Lec, Russian

1. Frazeologia somatyczna

Frazeologizmy somatyczne występują powszechnie w wielu językach i są przedmiotem opisu lingwistycznego zarówno w aspekcie intra-, jak

i interlingwalnym¹. Somatyzmy, stanowiące najstarszą i rodzimą pod względem pochodzenia warstwę leksykonu (Michow 2013: 30), są komponentami ogromnej liczby związków frazeologicznych, w których semantyce przejawia się antropocentryczny punkt widzenia (Lewicki/Pajdzińska 2001: 329). Ciało bowiem stanowi filtr „doświadczeń konceptualizowanych za pomocą domen uchwytnych zmysłowo” (Szpila 2017: 135).

Mirosława Hordy na podstawie analizy ponad trzech tysięcy frazeologizmów somatycznych w języku rosyjskim i polskim ustaliła częstotliwość i hierarchię występujących w nich nazw części ciała. Okazało się, że pierwsze pięć miejsc w obu językach zajmują takie same leksemy. Są to kolejno: ręka, głowa, oko, noga, serce (Gordy 2010: 248). Biorąc pod uwagę powyższe, można założyć, że odnalezienie ekwiwalentnych frazeologizmów somatycznych w językach pokrewnych, takich jak polski i rosyjski, oraz użycie ich w przekładzie nie powinno stwarzać problemów. Możliwość zweryfikowania tej hipotezy daje analiza serii tłumaczeń aforyzmów Stanisława Jerzego Leca na język rosyjski. W zbiorze „Myśli nieuczesanych” odnajdujemy około dwustu pięćdziesięciu aforyzmów zawierających jeden lub więcej frazeologizmów z komponentem somatycznym. Są wśród nich nazwy części ciała, organów oraz płynów ustrojowych, np.: *głowa, twarz, czoło, włosy, oczy, zęby, nos, usta, gęba, język, głos, gardło, kark, szyja, ręce, nogi, palec, tyłek, pierś, pięta, pępek, kręgosłup, kości, skóra, mózg, umysł, serce, krew*.

2. Tłumaczenie frazeologizmów

Wieloletnia tradycja kontrastywnego opisu związków frazeologicznych oraz analizy przekładoznawczej pozwoliły na wypracowanie różnorodnych klasyfikacji międzyjęzykowych ekwiwalentów frazeologicznych. W typologiach uwzględniano takie kryteria, jak skład leksykalny, strukturę syntaktyczną, obrazowość, nacechowanie stylistyczne czy funkcje stałych połączeń wyrazowych (por. Mokienko 2014: 16–18). Relacje między frazeologizmami w różnych językach można sprowadzić do trzech zasadniczych typów: ekwiwalenty absolutne, częściowe, zerowe (por. Mokienko 2014: 18–19; Szerszunowicz 2014: 109–111; Sułkowska 2021: 11–16). Za ekwiwalenty absolutne uznaje się frazeologizmy posiadające jednakową strukturę, motywację i znaczenie przenośne oraz takie same cechy funkcjonalno-stylistyczne (np. *zakasać rękawy / засучить рукава*). Wśród ekwiwalentów częściowych można wyróżnić jednostki o takim samym znaczeniu, ale różniące się formalnie oraz jednostki o niepełnej ekwiwalencji semantycznej przy całkowitej lub częściowej odpowiedniości formalnej (np. *z całego serca / от всей души; robić z igły widły / делать из мухи слона; wozić drzewo do lasu / ездить в Тулу со своим самоваром*). Frazeologizmy

1| Bogata bibliografia takich prac znajduje się w monografii Elżbiety Michow (2013).

bezekwiwalentowe, nieposiadające odpowiedników w języku przekładu, to idiomy ściśle powiązane z realiami konkretnego narodu, mające swoją niepowtarzalną historię i metaforę, co wpływa na zakres ich użycia oraz nacechowanie stylistyczne, np. *bajka o żelaznym wilku*, *отправитъ кого куда Макар телят не гонял* (Mokienko 2014: 18–19).

Powyższa typologia nie stanowi sprawdzonego sposobu na udane tłumaczenie, ponieważ należy odróżniać ekwiwalencję systemową od przekładowej. W kwestii tłumaczenia związków frazeologicznych w ogóle nie sposób wskazać uniwersalnych rozwiązań. Zdarza się przecież, że mimo istnienia pełnowartościowego odpowiednika frazeologicznego w języku przekładu jego użycie nie jest możliwe, ponieważ ekwiwalent ten nie pasuje do określonego kontekstu (Vlahov/Florin 1980: 181).

Sergej Vlahov i Sider Florin (1980: 183) twierdzą, że tłumacz powinien kierować się zasadą, zgodnie z którą frazeologizm tłumaczy się frazeologizmem. Dopiero, gdy jest to niemożliwe lub nieuzasadnione, należy szukać innych rozwiązań translatorskich. Wśród technik przekładu związków frazeologicznych wskazuje się użycie ekwiwalentów frazeologicznych: ustabilizowane jednostki językowe o różnym stopniu odpowiedniości, w tym ekwiwalenty „indywidualne”, tj. autorskie frazeologizmy tłumacza lub niefrazeologicznych: tłumaczenie środkami leksykalnymi jednowyrazowymi lub luźnymi połączeniami wyrazowymi, kalkowanie, parafrazowanie, które sprowadza się do wyjaśnienia znaczenia frazeologizmu wyjściowego (Vlahov/Florin 1980: 184–196; por. Rejakowa 1994; Mokienko 2014: 20–21; Hejwowski 2015: 251–253). Możliwe jest również opuszczenie frazeologizmu w tekście przekładu z równoczesną kompensacją tego braku w innym miejscu tekstu. Stosowanie takiej techniki podczas tłumaczenia aforyzmów jest utrudnione lub niemożliwe ze względu na lapidarność i autonomię tej formy literackiej.

3. Frazeologizmy w twórczości Leca

Andrzej Maria Lewicki i Anna Pajdzińska zauważają, że „frazeologizmy są pierwszą szkołą myślenia metaforycznego, sztuki aluzji i w ogóle operowania językiem nie wprost. [...] Frazeologizmy [...] prowokują [...] użytkowników do twórczej postawy wobec języka. [...] stają się punktem wyjścia zabawy językowej [...]” (Lewicki/Pajdzińska 2001: 328). Nie inaczej jest w przypadku aforyzmów Stanisława Jerzego Leca. Tłumacz twórczości Leca na język niemiecki Karl Dedecius odnotowuje:

W tych bynajmniej nie z łatwego, modnego pesymizmu zrodzonych myślach tkwi głęboko pouczająca gorzyc doświadczeń uniwersalnych, aktualnych tak samo w przeludnionych miastach środkowej Europy, jak i w pustynnych oazach Afryki czy Azji. Na tym właśnie polega genialność aforyzmów Leca, że zwracają się one

bezpośrednio do czytelnika, ujawniając jednocześnie ogólnoludzką prawdę i ogólnoludzką wagę tych skrótów, parabol i uogólnień (Dedecius 1973: 202).

Stanisław Jerzy Lec – nazwany przez Leszka Kołakowskiego filozofem – snując refleksje nad kondycją ludzkości, historią, rzeczywistością polityczną czy wartościami uniwersalnymi, często sięgał po utarte połączenia wyrazowe, dlatego że „wszelka uniwersalność posługuje się mową tradycji” (Kośka 2006: 717). Metaforyczność, dwuplanowość, ekspresywność, pojemność treściowa i potencjał aksjologiczny to właściwości frazeologizmów, dzięki którym są one wdzięcznym tworzywem aforyzmów. Lec wykorzystywał związki frazeologiczne w postaci kanonicznej lub zmodyfikowanej: skracał je, wymieniał lub dodawał komponenty, rozszerzał ich łączliwość, kontaminował, zestawiał, umieszczał w zaktualizowanym kontekście, powodując deautomatyzację tradycyjnego odczytania frazeologizmu, odkrywając na nowo zatartą motywację. W niektórych aforyzmach odnajdujemy jedynie ślady ustabilizowanych połączeń wyrazowych, jak np. aluzję do frazeologizmów *bić głowę w mur* i *głową muru nie przebijesz*: *Na murze, o który za młodu z rozpacz walitem łbem, napisała teraz jakaś dziecinna rączka kredą brzydkie słowo. Cóż za intuicja!*

W korpusie dwustu pięćdziesięciu Lecowskich aforyzmów zawierających frazeologizmy somatyczne aż pięćdziesiąt razy pojawiły się jednostki z komponentem *głowa*. Są wśród nich frazeologizmy, w których zostały utrwalone przekonania m.in. o poziomie intelektualnym (*siano w głowie, pusto w głowie*), dumie i odwadze (*chodź z podniesioną głową*), odwrotnym porządku rzeczy (*postawić na głowie*), bezradności (*bić głowę w mur, głową muru nie przebijesz*), rezygnacji i pokorze (*opuszczać głowę*) czy też pozbawieniu życia (*lecać głowy, skrócić o głowę, stracić głowę, płacić głową*). Biorąc pod uwagę fakt, że Lec – Żyd z pochodzenia – obciążony bagażem doświadczeń wojennych (uniknął rozstrzelania w obozie zagłady podczas II wojny światowej) tworzył swoje myśli w latach 50. XX wieku, w PRL-owskiej rzeczywistości, w „Epoce Wielkiego Retuszu” (określenie Leca), która nastąpiła po „epoce pieców” (określenie Adolfa Rudnickiego; Kośka 2006: 708), nie dziwi nasycenie jego aforyzmów takimi właśnie pesymistycznymi obrazami.

Większość Lecowskich aforyzmów z frazeologizmami somatycznymi posiada jeden lub kilka przykładów na język rosyjski. Bliskość języków sprawia, że wiele związków frazeologicznych ma identyczne lub zbieżne obrazowanie i strukturę, co z jednej strony ułatwia tłumaczenie, a z drugiej – bywa pułapką dla tłumacza. Valerij Mokienko (2014: 21) słusznie bowiem zauważa, że nawet doskonała znajomość języka oryginału i przekładu nie chroni tłumacza przed zasadniczymi trudnościami przekładu, wynikającymi z indywidualnego mistrzostwa pisarza, który nie używa frazeologizmów w „sterylnej” postaci słownikowej, ale oryginalnie je przekształca i umiejętnie wplata w kontekst.

Sprawdzimy zatem na kilku przykładach, w jaki sposób tłumaczono frazeologizmy somatyczne będące nie jednostkami słownikowymi, ale nieodłącznymi elementami aforyzmów, ich tworzywem konstrukcyjnym.

4. Przekłady aforyzmów zawierających frazeologizmy z komponentem ‘głowa’

W kilku „Myślach nieuczesanych” Lec wykorzystał metaforę spadającej głowy. Frazeologizm (*komuś, czyjaś*) *głowa spada (z karku)* oznacza, że ‘ktoś zostaje zabity, ścięty’². Systemowym ekwiwalentem w języku rosyjskim jest potoczny frazeologizm *головы летят*, zbudowany na tożsamym obrazie i posiadający podobne znaczenie (‘ukaranie poprzez karę śmierci’). Wskazany odpowiednik został użyty w przekładzie pierwszego z przytoczonych aforyzmów:

Tam, gdzie *spadają głowy*, półgłówki udają cudem ocalałych męczenników.

Там, где *летят головы*, полуголовые изображают чудом спасшихся мучеников. (ВР, ЕФ³)

W przykładach kolejnego aforyzmu z tym samym stałym połączeniem wyrazowym tylko raz wykorzystano jego ekwiwalent systemowy (p. 2.). W pozostałych przypadkach tłumacze zdecydowali się na tłumaczenie dosłowne, niefrazeologiczne:

Tam gdzie *spadają głowy*, kręcą się ci, co chcą sobie przynajmniej oblicza przywłaszczyć.

1. Там, где *падают головы*, шныряют желающие приобрести хотя бы лицо. (ВР)
2. Там, где *летят головы*, всегда вертятся желающие обзавестись лицом. (АП)
3. Там, где *падают головы*, крутятся желающие присвоить себе хотя бы чужое лицо. (ЛЦ)
4. Там, где *падают головы*, крутятся те, кто хочет присвоить себе хотя бы лица. (Х)
5. Там, где *падают головы*, всегда крутятся желающие присвоить хотя бы чужие лица. (ЕС)
6. Там, где *падают головы*, всегда вертятся желающие обзавестись хотя бы лицом. (ВШ)

2| Dane bibliograficzne słowników, z których pochodzą eksplikacje znaczeń, podano w Bibliografii.

3| W nawiasach umieszczono inicjały tłumaczy: ВР – В. Россельс, ЕФ – Е. Фридман, АП – А. Петрова, ЛЦ – Л. Цывьян, ММ – М. Мальков, ЕС – Е. Смирнова, ВШ – В. Шойхер, Х – autor przekładu nieznan; tłumaczenia z innych źródeł, np. gazet, czasopism. Szczegółowe dane bibliograficzne rosyjskich przekładów znajdują się w Bibliografii.

Ten sam polski związek frazeologiczny pojawia się w postaci zmodyfikowanej w jeszcze jednym aforyzmie:

Dwie gilotyny stały obok siebie. Kaci współzawodniczyli. Którego *głowa* własna *spadnie* później.

1. Поставили рядом две гильотины. Палачи соревновались. Кто дольше *удержит на плечах* собственную *голову*. (BP)
2. Палачи при двух соседних гильотинах соревновались: чья *голова* дольше *продержится на плечах*. (АП)
3. Две гильотины стояли рядышком. Палачи состязались: чья *голова упадёт* позже. (ЛЦ)
4. Две гильотины стояли рядом. А палачи соревновались – кому из них собственную *голову отрубят* позже. (ММ)
5. Две гильотины стояли рядом. Палачи соревновались – у кого дольше *продержится голова на плечах?* (ЕС)

Brak nawiązania w przekładach do słownikowego ekwiwalentu frazeologicznego *головы летят* można interpretować albo jako świadomą decyzję tłumaczy, albo jako wynik nierozpoznania jednostki frazeologicznej w oryginale, czego przykład stanowi dosłowne tłumaczenie z przykładu 3. Pozostali tłumacze sparafrazowali polski frazeologizm. Przekład 4. jasno eksplikuje znaczenie jednostki wyjściowej („komu odrąbią głowę”), natomiast 1., 2. i 5. przekazują jej sens w sposób antonimiczny („kto dłużej utrzyma/zachowa głowę”).

W następnym aforyzmie, obok omawianego wcześniej frazeologizmu, pojawia się kolejny z komponentem *голова – опусzczać голову*. Frazeologizmy nie zostały użyte w postaci tradycyjnej, natomiast odwołanie do nich jest czytelne:

Gdy padają głowy, *nie opuszczaj* swojej.

1. Когда падают головы, *не теряй* головы. (BP)
2. Когда летят головы, *не вешай* свою. (АП)
3. Когда падают головы, свою *не клони*. (ЛЦ)
4. Когда падают головы, *не опускай* собственную. (ММ)
5. Когда падают чужие головы, *не бросай* свою *на произвол судьбы*. (ЕС)

Jednostka frazeologiczna *ктоś опусzcza (pochyla, schyla, skłania, spuszcza) (przed kimś, czymś)* głowę posiada kilka znaczeń: ‘wyrażać cześć’, ‘korzyć się’, ‘okazywać pokorę albo przykre uczucie’. Zestawienie jej ze zmodyfikowanym frazeologizmem *голова spada* powoduje jednoczesną aktualizację dosłownego znaczenia czasownika *опусzczać*, wywołując w wyobraźni czytelnika obraz człowieka przygotowującego się do ścięcia.

Odmiennej sposób interpretacji polskiego aforyzmu oraz przyjęte przez tłumaczy dominanty translatorskie (zachowanie gry słów, stałego połączenia wyrazowego z somatyzmem *голова*, znaczenia dosłownego lub przenośnego jednostki

wyjściowej) zaowocowały pięcioma wariantami przekładu, różniącymi się stopniem adekwatności. W przekładzie pierwszym tłumacz zmienia obrazowanie i znaczenie: *терять голову* – ‘nie wiedzieć, jak się zachować w kłopotliwej sytuacji’. Frazeologizm, do którego nawiązano w drugim przekładzie, mimo zbliżonego obrazowania, struktury i składu leksykalnego, posiada odmienne znaczenie: *вешать (повесить) голову* to ‘wpadać w rozpacz, być przygnębionym, smuć się, martwić się’. Przekład trzeci wydaje się zbliżony do oryginału, ponieważ odwołuje się do frazeologizmu *клонить голову перед кем-то*, który oznacza ‘służalczość, korzenie się przed kimś’. Ciekawą propozycją jest niefrazeologiczny przekład czwarty, kalkujący polski frazeologizm, ponieważ połączenie wyrazowe *опустить голову* ma także znaczenie przenośne: ‘stać się beczynnym, wpaść w apatię’. Trudno uzasadnić rozwiązanie translatorskie z ostatniego przykładu, gdyż użyty w nim frazeologizm nie jest ani formalnym, ani semantycznym odpowiednikiem jednostki wyjściowej: *на произвол судьбы* (оставлять, бросать, покидать) – ‘porzucić na pastwę losu’, przez co cały aforyzm stał się interpretacją daleką od oryginału.

Inny aforyzm, w którym Lec nawiązał do frazeologizmu *опусzczać głowę*, posiada tylko jeden przekład:

Prawdziwa mądrość *nie opuszcza głowy*.

Истинная мудрость *не опускает головы*. (BP, ЕФ)

Mimo występowania w aforyzmie tej samej jednostki wyjściowej, co poprzednio, tym razem tłumacze proponują inny odpowiednik (por. wyżej p. 1. – *терять голову*). Takie rozwiązanie stanowi dowód na to, że dobór ekwiwalentu jest uzależniony od dominanty translatorskiej, jaką tłumacz ustala dla konkretnego tekstu.

Frazeologizm *опусzczać głowę* z kolejnego aforyzmu został przetłumaczony w jeszcze inny sposób:

Nie wolno *опусzczać głowę* temu, co nosi koronę cierniową – spadnie mu.

1. Тому, кто носит терновый венец, нельзя *склонять голову* – венец спадёт. (BP)
2. В терновом венце нельзя *опускать голову* а то он свалится. (АП)
3. Нельзя *клонить голову* тому, кто носит терновый венец – он свалится. (ЛЦ)
4. Нельзя *опускать голову* тому, кто носит терновый венец, – спадёт. (ММ)
5. Тому, кто носит терновый венец, нельзя *опускать голову* – спадёт. (ЕС)

W przykładzie 1. występuje już trzeci wariant przekładu omawianego frazeologizmu somatycznego zastosowany przez tego samego tłumacza. Wydaje się on propozycją najbliższą oryginałowi ze względu na zbieżność zarówno obrazowania, jak i znaczenia, por.: *склонять голову перед кем* – ‘z szacunkiem odnosić się do przeciwnika, uznać się za pokonanego’, ‘odnosić się do kogoś z szacunkiem, czcić kogoś/coś’.

5. Przekłady aforyzmów zawierających frazeologizmy z komponentem ‘gardło’

Innym somatyzmem, stanowiącym komponent związków frazeologicznych wykorzystywanych przez Leca, jest gardło:

Mieć nóż na gardle przeciwnika – niebezpieczna chwila!

1. *Держать нож на горле* противника – опасная минута! (BP)
2. *Прижать нож к горлу* врага – опасная минута! (АП)
3. *Держать нож на горле* врага – опасный миг! (ЛЦ)
4. *Приставить нож к горлу* противника – опасное мгновение! (EC)
5. *Приставить нож к горлу* противника – тоже рискованный шаг. (BP, EФ)

Do frazeologizmu *ktoś ma nóż na gardle* (‘jest pod presją; ma jedyne wyjście z sytuacji; nie może postąpić inaczej’) Lec dodał komponent deautomatyzujący jego odczytanie (*na gardle przeciwnika*). Rozbudowany frazeologizm jest jednocześnie aluzją do ustabilizowanego połączenia wyrazowego *ktoś (przykłada, przystawia) komuś nóż do gardła* (pot. ‘wymusza coś na kimś, nie zostawia komuś wyboru’). Można zatem mówić o kontaminacji frazeologizmów somatycznych, z których tylko jeden został wyrażony eksplcytnie.

Zachowanie w przekładzie na język rosyjski mechanizmu powyższej gry językowej jest niemożliwe, ponieważ ekwiwalent posiada jedynie frazeologizm, który w oryginale nie został wyrażony wprost: pol. *ktoś (przykłada, przystawia) komuś nóż do gardła* – ros. *приставлять (приступать) с ножом к горлу* – ‘natarczywie, nieustępliwie, siłą żądać czegoś’. Konsekwencją jest zubożenie treściowe przekładu wynikające z braku możliwości oddania zawartego w oryginalnej myśli dysonansu: zmuszać kogoś do czegoś, samemu będąc pod presją. W 1. i 3. wariancie przekładu innowacja frazeologiczna została przetłumaczona syntagmatycznie. Z kolei struktura przekładu 2., 4. i 5. wyraźniej nawiązuje do rosyjskojęzycznego frazeologizmu, co może sprzyjać aktualizacji znaczenia przenośnego.

W kolejnym frazeologizmie z komponentem *gardło* pojawia się metafora agresji – *ktoś, coś skacze komuś do gardła*, tj. ‘atakuje kogoś, walczy z kimś zajądlę’, ‘awanturuje się z kimś’. W drugiej części aforyzmu znajduje się nawiązanie do związków frazeologicznych *oddychać głęboko, brać oddech*, wywołujące następujące skojarzenia: ‘odczuwać nagły przypływ albo nagłe ustąpienie emocji’, ‘zyskiwać swobodę’, ‘odprężyć się’ (*oddech* w znaczeniu ‘swoboda i wolność w działaniu’ oraz ‘rozmach i polot twórczy’):

Czy trzeba artyście *skoczyć do gardła*, by wziął głęboki oddech?

Стоит ли артисту *наступать на собственное горло*, чтобы достичь глубокого дыхания? (BP, EФ)

W przekładzie zastosowano frazeologizm z taką samą nazwą części ciała – *наступить на горло* – będący jednak zwodniczym ekwiwalentem, ponieważ posiada odmienną motywację i znaczenie: ‘siłą zmuszać do czegoś, stawiać w sytuacji bez wyjścia’. Odnosi się on do rytualnej czynności zwycięzcy, który na znak wygranej stawił nogę na piersi lub gardle pokonanego i może być uznany za analog polskiego frazeologizmu *mieć nóż na gardle* (Teliâ 2006).

Jak objaśnia Veronika Nikolaevna Teliâ (2006) w kodzie kulturowym gardło oznacza życiowo ważny organ, a jego zagrożenie to metonimia zagrożenia życia. Analogicznie, ponieważ gardło jest metonimicznie związane z oddychaniem, swobodne oddychanie może stanowić metaforę wolności. Uwzględniając ten fakt, wymowę rosyjskiego przekładu można by uznać za zbliżoną do oryginału. Rzecz jednak w tym, że tłumacz postanowił dodać nieobecny w oryginale komponent *собственный* (własny), modyfikując tym samym przekaz – wykonawcą czynności staje się artysta, który sam ogranicza własną wolność i zmusza się do działania wbrew swojej woli. Wskazane „nadtłumaczenie” zmieniające obrazowanie tekstu wyjściowego sprawia, że zaproponowany przekład trudno uznać za adekwatny – wywoła on u odbiorców finalnych inne skojarzenia niż tekst oryginału u odbiorcy polskojęzycznego.

W tłumaczeniu następnych aforyzmów z tym samym frazeologizmem somatycznym *ktoś, coś skacze komuś do gardła* ci sami tłumacze (Rossel’s, Fridman) wykorzystują inne odpowiedniki:

1. „Odwagi! Odwagi!” – krzyczałem do ludzi. Poskutkowało, a nawet zaczęli mi *skakać do gardła*.
«Смелее! Смелее!» – кричал я людям. Подействовало. Даже *вцепились мне в глотку*. (BP, EF)
2. *Skaczą sobie do gardła*, jak psy zazdrosne o rozmiar obroży.
Готовы *вцепиться друг другу в глотку*, как псы, завидующие размеру ошейника. (BP, EF)
3. Muza Satyry! *Skoczycy raz* podstępem stylistycznym *do gardła* zbrodni.
О Муза Сатиры! Хоть раз помоги стилистическим обманом *вгрызться в горло* преступлению! (BP, EF)

Użyty w 1. i 2. przekładzie kolokwialny, ekspresywny frazeologizm *вцепиться в глотку* ma znaczenie zbliżone do wykorzystywanej już przez tłumaczy jednostki *наступить на горло* – ‘zmuszać do czegoś’. Co ciekawe, słowniki objaśniające języka rosyjskiego odnotowują omawiane połączenie wyrazowe jedynie jako niesfrazologizowane i przypisują mu znaczenie ‘bójki na pięści’. W takim rozumieniu będzie ono zatem częściowym ekwiwalentem polskiego frazeologizmu.

Połączenie wyrazowe *вгрызться в горло* użyte w przekładzie 3. można potraktować jako neologizm autorski tłumacza – quasi-frazeologizm powstały

poprzez skopiowanie struktury istniejącego związku frazeologicznego i zmianę jego komponentów leksykalnych na bliskie znaczeniowo: *вцепиться – вгрызться, глотка – горло*.

Trudno wytłumaczyć rozwiązanie translatorskie polegające na tym, że rosyjski frazeologizm z komponentem *гортло* – *наступитъ на гортло* ('zmuszać do czegoś') został użyty jako analog polskiego *mieć kogoś powyżej uszu* ('ktoś ma kogoś, czegoś dość; nie chce mieć już z kimś, czymś do czynienia'):

Ale ta mała rośnie. Kiedyś sięgała mojego serca, dziś *tam jej powyżej uszu*.

Ну и растет же эта малышка! Когда-то доставала до моего сердца, а ныне – *наступает на горло*. (BP, ЕФ)

Właściwym odpowiednikiem semantycznym polskiej jednostki byłby inny związek wyrazowy z rzeczownikiem *гортло*: *стоять попереk гортла (у кого)* – 'naprzykrzać się, przeszkadzać komuś, irytować kogoś'.

Przekład kolejnego aforyzmu stanowi dowód na to, że nawet w sytuacji istnienia częściowego ekwiwalentu frazeologicznego w języku przekładu nie zawsze możliwe jest jego użycie, por.:

Przez „wąskie *гортло*” pokolenia przechodzi tylko wódka.

Через «узкое *гортло*» поколения* проходит только водка. (*Соответствует русской идиоме «узкое место».) (BP, ЕФ)

Kontekst, w którym Lec umieścił frazeologizm sprawia, że na plan pierwszy wysuwa się dosłowne znaczenie komponentu somatycznego. Rezygnacja z tej fizjologicznej przenośni w przekładzie spowodowałaby utratę sensu aforyzmu. Tłumacz zdecydował się więc na skalkowanie polskiego frazeologizmu i opatrzenie go komentarzem na temat odpowiednika w języku rosyjskim, por.: pol. *wąskie гортло* – 'naturalne zwężenie drogi lub sztuczne ograniczenie ruchu', 'coś, co jest mało wydajne albo hamuje działanie całego systemu, zazwyczaj produkcyjnego', 'coś, co opóźnia działanie'; 'etap pracy, na którym jest wiele trudności' (Bralczyk) i ros. *узкое место в чем* – 'najsłabsza strona czegoś powodująca trudności i komplikacje'.

6. Podsumowanie

Serie przekładów „Myśli nieuczestnych” S.J. Leca umożliwiają pokazanie bogatego wachlarza technik tłumaczenia związków frazeologicznych, potwierdzając jednocześnie ustalenia badaczy przekładu o nieistnieniu standardowego i uniwersalnego wykazu rozwiązań translatorskich oraz o znaczeniu uwarunkowań kontekstowych.

Warunkiem udanego tłumaczenia związku frazeologicznego jest po pierwsze zidentyfikowanie go w tekście oryginału (utrudnione, jeśli zawarty jest w nim implicytnie), następnie właściwa interpretacja jego znaczenia oraz odnalezienie adekwatnego odpowiednika w języku przekładu (Vlahov/Florin 1980: 180; Szerszunowicz 2014: 104). Sytuacja komplikuje się, jeśli frazeologizm jest immanentnym elementem konstrukcyjnym aforyzmu (przy czym równocześnie semantycznym i formalnym), na którym opiera się gra językowa. W jej wyniku następuje jednoczesna realizacja przenośnego i dosłownego znaczenia komponentów frazeologizmu, tj. dwuplanowość odczytania, będąca źródłem komizmu, związanego zwykle z efektem „zawiedzionego oczekiwania” oraz aktualizacją niespodziewanych treści i konotacji (Vlahov/Florin 1980: 308–312). W takiej sytuacji, jak pokazała analiza, nawet podczas tłumaczenia na język pokrewny dysponujący analogiczną jednostką frazeologiczną z komponentem somatycznym jej użycie nie zawsze gwarantuje adekwatność przekładu. Rozwiązaniem bywa w takich przypadkach tłumaczenie „źródłopodobne” – syntagmatyczne.

Jeżeli w języku docelowym nie istnieje absolutny ekwiwalent frazeologiczny, tłumacze wykorzystują odpowiedniki częściowe, co jednak wiąże się z przesunięciami semantycznymi i zmianą konotacji – ograniczeniem możliwości ich odczytania lub wprowadzeniem innych.

Osobną kwestią są błędy interpretacji i/lub realizacji wynikające z bliskości języka wyjściowego i docelowego. Zdarza się bowiem, że tłumacze, ulegając złudzeniu fałszywej ekwiwalencji, błędnie odczytują znaczenie polskiej jednostki frazeologicznej lub stosują translacje o podobnej strukturze i obrazowaniu, ale odmiennym znaczeniu.

Zaprezentowane serie przekładów wyraźnie pokazują, że na dobór ekwiwalentu – oprócz zrozumiałych ograniczeń formalnych oraz czynników kontekstowych – wpływa subiektywna interpretacja tekstu wyjściowego i przyjęta przez tłumacza dominanta translatorska, którą może być zachowanie mechanizmu gry słów, struktury aforyzmu, kluczowego komponentu leksykalnego frazeologizmu, przekazanie ukrytych sensów czy też jednego wybranego aspektu znaczeniowego aforyzmu. Przy czym, jak zaznacza Anna Bednarczyk, „dominanta wybrana przez tłumacza nie musi być tożsama z tą, która była wynikiem decyzji autora, a dominanta przyjęta przez krytyka może się od tych dwóch różnić” (Bednarczyk 2008: 13).

Bibliografia

- Bednarczyk, Anna (2008). *W poszukiwaniu dominanty translatorskiej*. Warszawa. Bralczyk, Jerzy. „Wąskie gardło”. W: *Słownik Języka Polskiego*. (<https://sjp.pwn.pl/ciekawostki/haslo/Waskie-gardlo;5391779.html>, dostęp 16.04.2022 r.).

- Dedecius, Karl (1973). „Lec: temat, forma, źródło. Z krótkim prologiem i epilogiem (pierwszego spotkania i ostatniego spaceru)”. W: *Pamiętnik Literacki* 64/2. S. 199–211.
- Fedorov, Aleksandr Il'ič (2008). *Frazeologičeskij slovar' russkogo literaturnogo Źyka*. Moskwa. (<https://phraseology.academic.ru/>, dostęp 20.12.2022 r.).
- Gordy, Mirosława (2010). *Somatičeskaâ frazeologią sovremennyh russkogo i poľskiego Źykov*. Śecin.
- Hejwowski, Krzysztof (2015). *Iluzja przekładu*. Katowice.
- Koška, Lidia (2006). „Posłowie”. W: Lec, Stanisław Jerzy (2006). *Mysli nieuczestane wszystkie*. Warszawa. S. 706–718.
- Kuznecov, Sergej Aleksandrovič (red.) (2014). *Bolšoj tolkovyj slovar' russkogo Źyka*. (<http://gramota.ru/>, dostęp 22.01.2023 r.).
- Lec, Stanisław Jerzy (2006). *Mysli nieuczestane wszystkie*. Warszawa.
- Lec, Stanislav Eži (1991). *Nepričesannye mysli*. Moskwa. (Tłum. V.M. Rossel's – BP).
- Lec, Stanislav Eži (2009). *Nepričesannye mysli*. Ekaterinburg/Moskwa. (Tłum. V.M. Rossel's, E. Fridman – BP, EΦ).
- Lec, Stanislav Eži (2013). *Nepričesannye mysli*. Moskwa. (Tłum. E.V. Smirnova – EC).
- Lec, Stanislav Eži. (2014). *Nepričesannye mysli. Aforizmy Stanislava Eži Leca v neskol'kih perevodah. Sostavil Vladimir Šojher*. (http://shoyher.narod.ru/Letz/Letz_1.html, dostęp 20.03.2021 r. – AII, LIII, BIII, X).
- Lec, Stanislav Eži (2015). *Nepričesannye mysli. Fraški. Malen'kie mify*. Sankt-Peterburg. (Tłum. M.P. Maľ'kov – MM). (<http://maxima-library.org/knigi/genre/b/473761>, dostęp 20.03.2021 r.).
- Lewicki, Andrzej Maria, Pajdzińska Anna (2001). „Frazeologia”. W: Bartmiński, J. (red.). *Współczesny język polski*. Lublin. S. 315–333.
- Michow, Elżbieta (2013). *Studia nad frazeologią somatyczną języka polskiego i bułgarskiego*. Kielce.
- Mokienko, Valerij Mihajlovič (2014). „Perevodimoe i neperevodimoe vo frazeologii”. W: Chlebda, W. (red.). *Frazeologia a przekład*. Opole. S. 11–24.
- Molotkov, Aleksandr Ivanovič (1968). *Frazeologičeskij slovar' russkogo Źyka*. Moskwa.
- Müldner-Nieckowski, Piotr/ Müldner-Nieckowski, Łukasz (2004). *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa. (<https://frazeologia.pl/wielki-słownik>, dostęp 22.12.2022 r.).
- Rejakowa, Bożena (1994). *Mechanizmy językowe w przekładzie związków frazeologicznych (na materiale języka polskiego i słowackiego)*. Lublin.
- Sułkowska, Monika (2021). „O międzyjęzykowej ekwiwalencji w kontekście frazeologii kontrastywnej i frazeotranslacji”. W: *Prace Językoznawcze XXIII/4*. S. 5–21.
- Szerszunowicz, Joanna (2014). „Stylotwórcza funkcja związków frazeologicznych w twórczości księdza Jana Twardowskiego a ich przekład”. W: *Pamiętnik Literacki* 4. S. 101–121.

Szpila, Grzegorz (2017). „Dolnołużycka frazeologia somatyczna”. W: *Slavia Occidentalis* 74/1. S. 135–155.

Teliâ, Veronika Nikolaevna (2006). *Bolšoj frazeologičeskij slovar' russkogo âzyka*. Moskva. (<http://rus-yaz.niv.ru/doc/phraseological-dictionary/index.htm>, dostęp 22.06.2022 r.).

Vlahov, Sergej/ Florin, Sider (1980). *Neperevodimoe v perevode*. Moskva.

Żmigrodzki, Piotr (red.). *Wielki słownik języka polskiego*. (<https://wsjp.pl/>, dostęp 31.01.2023 r.).

Ewa Kapela

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Instytut Językoznawstwa

ul. Gen. S. Grot-Roweckiego 5

41–205 Sosnowiec

ewa.kapela@us.edu.pl

ORCID: 0000-0002-6215-9215

